

ALPAMIŞ DESTANI'NIN VARYANTLARINDA ZALİM HÜKÜMDARIN ETNİK KİMLİĞİ MESELESİ

 Raşit ÇÖLOĞLU^a

Öz

Alpamiş Destanı ve onun başka isimlerdeki varyantları Türk Dünyasının pek çok bölgesinde anlatılmaktadır. Yüzyıllardır bilinen bu destan Türk boylarının günlük hayatlarına, arzularına, sevinçlerine, kederlerine ve kadim geleneklerine ışık tutmaktadır. Aynı destanın benzer kurgu ama farklı kişi kadrosuyla geniş bir coğrafyada anlatılması değişen gelenekleri ve bakış açısını görmemize olanak tanımaktadır. Böylece destanda Alpamiş ve yakınlarına zarar veren zalim hükümdarın etnik kimliğinin varyantlara göre değişimini incelemek mümkün olmaktadır. Buna göre destanın Kongrat rivayetine giren Özbek, Kazak ve Karakalpak varyantlarında zalim hükümdar Kalmuk kökenlidir. Kazak masallarından Jelkildek'te de zalim hükümdar Kalmuk hanı Telege iken Kozı Körpeş ve Bayan Sulu'da Kozı'ya düşmanlık besleyen ve sonunda onu öldüren kişi Kalmuklardan evlat edinilen Kodar'dır. Alpamiş'in oğlunun hikâyesinin yine benzer kurgu ile anlatıldığı Yadgar Destanı'nda da düşman bahadrlar ve zalim hükümdar kâfir Kalmuk halkındandır. Destanın Altay rivayetinde (Alıp Manaş Destanı) ise zalim hükümdar "gaddar Ak Kan"dır. Bu varyantta Hanın ismi çok netken onun uyruğu karanlıkta kalmıştır. Başkurt, Kazan Tatarları ve Tacik varyantlarında da Altay varyantında olduğu gibi zalim hükümdarın kimliğinin belirsiz olduğu görülmektedir. Alpamiş Destanı'nın benzer kurgu ama başka isimlerdeki varyantlarına baktığımızda Dede Korkut Kitabı'nın Bamsı Beyrek ve Banıçiçek hikâyesinde zalim hükümdarın Bayburt Hisarı kâfir beyi olduğu anlaşılır. Kırgızlarından derlenen Canış-Bayış Destanı'nda ise zalim hükümdar Kıtayların hanıdır. Bu destanlarda zalim hükümdar tipi ile tarihsel düşmanlar oldukça net tasvir edilir. Yusuf ile Ahmed Destanı'nda ise zalim hükümdar Mısır sultanı Küzer Şah'tır. Çalışmada "Karşılaştırmalı Metin Analizi" yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alpamiş, Kongrat, Kalmuk.

THE ETHNIC IDENTITY ISSUE OF THE CRUEL RULER IN THE VARIANTS OF THE ALPAMYSH EPIC

Abstract

The Alpamysh Epic and its variants with other names are told in many parts of the Turkish World. This epic, known for centuries, sheds light on the daily lives, desires, joys, sorrows and ancient traditions of Turkish tribes. The narration of the same epic in a wide geography with a similar plot but different staff allows us to see the changing traditions and perspectives. Thus, it is possible to examine the ethnic identity of the cruel ruler who harmed Alpamysh and his relatives in the epic, according to the variants. According to this, in the

^aDr., Erciyes Üniversitesi, rasicologlu@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 22.08.2023, Makale Kabul Tarihi: 12.09.2023

Uzbek, Kazakh and Karakalpak variants of the epic, which entered the Kongrat version, the cruel ruler is of Kalmuk origin. In the Kazakh tales Jelkildek, while the cruel ruler Kalmyk khan was Telege, in Kozi Körpesh and Bayan Sulu, the person who was hostile to Kozi and eventually killed him was Kodar, who was adopted from the Kalmyks. In the Yadgar Epic, where the story of Alpamysh's son is told with a similar fiction, the enemy is the savior and the cruel ruler is from the infidel Kalmuk people. In the Altai version of the epic (Alyp Manash Epic), the cruel ruler is the "brutal Ak Khan". In this variant, while the name of the Khan is very clear, his nationality is left in the dark. It is seen that the identity of the cruel ruler is uncertain in Bashkir, Kazan Tatar and Tajik variants, as in the Altai variant. When we look at the variants of the Alpamysh Epic with similar fiction but other names, for example, in the Bamsı Beyrek and Baniçiçek story of the Dede Korkut Book, it is understood that the cruel ruler is the infidel lord of Bayburt Fortress. In the Janysh-Baiysh Epic compiled from the Kyrgyz, the cruel ruler is the khan of the Kitays. In these epics, the type of cruel ruler and historical enemies are depicted quite clearly. In the Epic of Yusuf and Ahmed, the cruel ruler is Küzer Shah, the sultan of Egypt. "Comparative Text Analysis Method" was used in the study.

Keywords: Alpamysh, Khongirad, Kalmyk.

Giriş

Alpamiş Destanı'nın Türk Dünyasındaki yayılım alanı diğer Türk destanlarına göre bir hayli geniştir ve Altaylardan Anadolu sahasına kadar birçok varyantı vardır. İlk kayda alındığı dönemler dikkate alınırsa Alpamiş Destanı'nın Türk boylarının en kadim destanlarından biri olduğu görülür. Nitekim 15. Yüzyılın ortalarında yazıya aktarılan (Yıldırım, 2002, s. 164; Sümer, 1992, s. 275-276) Dede Korkut Kitabı'ndaki Bamsı Beyrek hikâyesi ve dünya destanlarıyla paylaştığı ortak motifler (13. yüzyıla ait bir İngiliz manzumesi "King Horn" gibi) Alpamiş Destanı'nın ana hikâyesinin yaratılış tarihini çok daha erken dönemlere götürmektedir. Manas Destanı'ndaki yoğun Alpamiş etkisi de Alpamiş Destanı'nın Türkistan coğrafyasındaki derin ve kadim etkisini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Böylece Türk Dünyasında dönemden döneme ve bölgeden bölgeye değişen ötekinin, düşman, zalim hükümdarın anlaşılmasında gerek derin geçmişi gerek anlatıldığı coğrafyanın genişliği ve gerekse de Türk Dünyasının farklı boylarında ortak bir anlatı olması nedeniyle Alpamiş Destanı uygun bir örnektir.

Alpamiş Destanı her ne kadar Türk Dünyasının birbirinden farklı pek çok boyunda kendine yer bulsa da en geniş ve birbiriyle tutarlı varyantlarının Kazak, Özbek ve Karakalpaklar içindeki Kongrat boyunda anlatılması bu destanı Kongrat boyu ile ilişkilendirmeyi haklı gösterir. Ayrıca diğer varyantlarında boy vurgusu bu kadar belirgin de değildir. Diğer yandan Kongratların 12. yüzyıl Çin kaynaklarında da yer alan eski boylardan biri olması (Hatunoğlu, 2022, s. 113), Ergenekon Destanı gibi Cengiz Han öncesi Moğollara ait efsanelerde kendinden bahsettirmeleri¹, Cengiz Han'la beraber başlayan fetihlerle Avrasya'nın geniş bir alanına yayılmaları ve farklı Türk halklarının içerisinde kendi varlıklarını güçlü bir şekilde günümüze kadar sürdürmeleri Kongrat boyu ile Alpamiş Destanı

¹ Kongrat boyu Ergenekon ovasını saran dağlardaki geçit açılır açılmaz diğer boylara aldırmadan ve danışmadan, onların ocaklarına basarak apar topar Ergenekon ovasından çıkar. Bu sebeple Kongratların neslinden gelenlerin ayak ve bacaklarındaki ağrıların zamanında atalarının bu ocağa basmalarından kaynaklandığına inanılır. Bu hareketlerinden dolayı eski zamanlarda diğer Moğollar onlara gönül koydular ve onlara muhalefet ettiler (Ögel, 1993: 63).

arasındaki bağı güçlendirmekte, destanın yayılmasının Kongrat boyunun göçleri ile gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Diğer yandan Alpamiş Destanı'nın ana kurgusunun diğer halkların daha eski anlatılarında yer aldığına dair dikkat çekici bulgular (Odyssee Destanı gibi) bu anlatının Kongratlara ait olduğu meselesini tartışmaya açmaktadır (Reichl, 2001, s. 40). Ancak Türk halklarının yaygın bir yazılı kültüre geçmeden önce de zengin destanlara sahip olmaları ve Türklerin tarih boyunca statik değil, dinamik ve yayılımcı nüfus hareketleri göstermeleri sayesinde diğer halkların kadim zamanlarda bu anlatıları batıya ulaşan Türk boylarından dinlemiş olmaları mümkündür. Mesele Alpamiş anlatısının asıl hikâyesinin Türklerden mi yoksa başka halklardan mı çıktığı meselesi değildir. Önemli olan anlatının kaynağı her kim olursa olsun Alpamiş Destanı'nın çok geniş bir coğrafyayı binlerce yıldır yaşam alanı olarak iskân eden Türk boylarının pek çoğunda varyantlar halinde varlığının tespit edilmesidir. Böylece Alpamiş Destanı Türk boylarıyla özdeşleşmiş, onların destan geleneğini en iyi yansıtan ve Türk boylarındaki geçmişi arkaik dönemlere dayanan bir destan olarak kabul edilmelidir. Çalışmada araştırma yöntemi olarak "Karşılaştırmalı Metin Analizi Yöntemi" esas alınmaktadır.

A. ALPAMIŞ DESTANI

Alpamiş Destanı'nın pek çok varyantı bulunsa da bunların arasında en geniş ve mükemmeli "Kongrat mektebi" geleneğinden Özbek ozan Fazıl Yuldaşov'dan (1873-1953) 1928 yılında derlenmiş olanıdır (Jirmunskiy, 2018, s. 121). Bu varyantta zalim hükümdarın diğer varyantlarda da kendine yer bulan tipik özelliklerine rastlarız.

Yuldaşov'un rivayetine göre Kongrat kabilesinin beylerinden Baysarı ve Baysun isimli iki kardeş vardır. Çocuk özlemi çeken bu iki kardeşin çocukları [Hakim (sonradan Alpamiş) ve Barçın] dünyaya geldikten sonra beşik kertmesi yolu ile nişanlandırılırlar. Yıllar sonra Baysarı ve Baysun arasında ortaya çıkan bir çekişme yüzünden Baysarı obasını toplayarak Altay dağlarından geçer ve Kalmuk ülkesine gider. Burada Kalmuk Han'ı Tayça Han'ın himayesine girer. Kalmuk ülkesindeki bahadırların dikkatini çeken Barçın'ın birçok talibi olur. Bunlardan biri de daha sonra Alpamiş'in yoldaşı olacak Karacan'dır. Ancak Baysarı kızını hiçbirine vermez. Bunun üzerine Kalmuk bahadırlar Baysarı'ya baskı yaparak kızını ya onlardan birine gönüllü olarak vermesi gerektiğini ya da zorla alacaklarını söyler. Barçın bu tehdidin ardından Kongrat bölgesindeki nişanlısı Alpamiş'a haber gönderir. Durumu öğrenen Alpamiş kız kardeşi Kaldırğaç'ın ısrarıyla nişanlısını kurtarmak için Kalmuk ülkesine gitmeye karar verir. Gitmeden önce ihtiyar yalkıcı Kultay'dan bir at almak ister. Kultay'ın engel olmaya çalışmasına ve hakaretlerine rağmen bir at almayı başarır. Ancak Bayçıbar isimli bu benekli at cılızdır. Alpamiş bunu kader olarak kabul eder. Nitekim Bayçıbar gelecekte gerçek bir tulpar olacaktır.

Karacan, rüyasında Alpamiş'in gelişini görür ve onun üstünlüğünü hisseder. Onun İslam'da gönlü vardır ve kendisini yenecek bahadırın dinine geçeceğini daha önce beyan etmiştir. Alpamiş ve Karacan karşılaşır ve güreşi Alpamiş kazanır. Müslüman olan ve Alpamiş'in tarafına geçen Karacan, Barçın'ı Alpamiş adına ister. Barçın, yapılacak müsabakaları kazanan bahadırın kendisini alacağını söyler. Alpamiş, dostu Karacan ve atı Bayçıbar'ın olağanüstü gayretleriyle tüm yarışları kazanır. Galip Alpamiş,

Barçın ile düğün yaparak onu Kongrat ülkesine götürür. Kalmuk ülkesinde yalnızca kardeşiyle barışmak istemeyen Baysarı ve ailesi kalır.

Alpamiş'in dönmesinin ardından Tayça Han intikam için Baysarı'nın bütün varlığını elinden alır ve onu çoban yapar. Bütün bu haberleri alan Alpamiş kırk yiğidiyle Kalmuk ülkesine gider. Güzel kızlar ve şarapla aldatılan yiğitler uykuya dalar ve Alpamiş dışında hepsi katledilir. Bahadır uykusundaki Alpamiş'in bedenini alev yakmaz ve vurulan kılıçlar işlemez. Kalmuklar uyuyan Alpamiş'i kazdıkları derin bir çukura atar ve Kongrat'a onun öldüğü haberi ulaşır.

Bu sırada Kongrat ülkesinden Bayburı'nın bir köleden doğan kötü niyetli oğlu Ultan Taz boyun hâkimiyetini ele geçirir. Alpamiş'in babasını, annesini, kız kardeşini ve Karacan'ı ya hizmetçi yapar ya da ülkeden kovar. Alpamiş'tan Yadgar isimli bir oğul doğuran Barçın'ı ise kendine eş yapmak ister. Zindandaki Alpamiş bir yaban kazı ile sevdiklerine haber göndermeye çalışır ve kazın taşıdığı mektup Kaldırğaç'ın eline geçer. Kaldırğaç Kalmuk ülkesine Karacan'ı gönderir. Alpamiş'in kaldığı çukuru bulan Karacan tam Alpamiş'i kurtaracakken Karacan'a borçlu olmak istemeyen Alpamiş vazgeçer.

Alpamiş'in tutsakken koyun kemiklerinden yaptığı çalgı olan "çangavuz"u çok beğenen Kalmuk Hanının kızı Tavka Ayım bunu kimin yaptığını öğrenir ve Alpamiş'i görmek için zindana gider. Alpamiş'i görünce vurulan prenses bir tünel kazdırarak her gün onu görmeye gelir. Alpamiş, prensesten atını getirmesini ister. Kalmuk kızı, Bayçıbar'ın en sevdiği otu getirir ve onun kokusunu alan at da çukura gelir. Bayçıbar kuyruğunu uzatarak Alpamiş'i kurtarır. Kurtulan Alpamiş Kalmuk ordusunu yener ve Kalmuk prensesi kendisine zindandayken yardım eden çoban Keykubat ile evlendirip ülke yönetimini de Keykubat'a bırakır.

Yedi yıllık esaretin ardından Alpamiş Altay dağlarını aşar ve Kongrat ülkesine yaklaşır. Yolda Alpamiş, ailesinin ve karısının başına gelenleri öğrenir. Kimseye gerçek kimliğini belli etmeyen Alpamiş, öğrencisi için hâlâ gözyaşı döken Kultay dedeye omzundaki "beş parmak" izini göstererek kimliğini açık eder. Barçın ve Ultan'ın düğün haberini öğrenen Alpamiş Kultay'ın kılığına girerek düğün yerine gider. Orada ardında kalan aile üyelerine yapılan zorbalığı ve Barçın'ın evlenmemek için direndiğini görür. Alpamiş düğündeki ok yarışında ve sözlü atışmalarda becerilerini gösterir. Halk bu kişinin Alpamiş olduğundan şüphelenmeye başlar ki bir süre sonra da Alpamiş gerçek kimliğini belli eder ve Ultan ile onun yandaşlarını cezalandırır. Kalmuk ülkesinden Baysarı ve obasının da dönmesiyle Alpamiş'in hükümdarlığı altında Kongrat boyu yeniden birleşir (Şimşek-Canpolat & Öz, 2000).

B. ALPAMIŞ DESTANI'NIN VARYANTLARINDA ZALİM HÜKÜMDAR

1. Özbek, Karakalpak ve Kazak Rivayeti

Kırgız, Kazak, Özbek ve Karakalpak gibi büyük Türk halkları içerisinde varlığını sürdüren Kongrat boyunda Alpamiş Destanı birbirine benzer varyantlar halinde anlatılmaktadır. Kongratların dâhil olduğu Türk halklarının isimleri değişse de Kongratlar kendi boy aidiyetlerini sürdürmeyi başarmış ve bunun yanında atalarından öğrendikleri Kongrat boyu ile özdeşleşmiş Alpamiş Destanı gibi halk anlatılarını muhafaza etmişlerdir. Yukarıda en geniş Alpamiş anlatılardan birine yer verdiğimiz Kongrat rivayetinin Özbek varyantına göre Alpamiş'i esir eden zalim hükümdar Kalmuk Han'ı Tayça

Han'dır. Yine Alpamiş'in esaretten kurtulmasına yardım eden de Kalmuk Hanı'nın kızı ise Tavka Ayım'dir. Kongrat mektebine dâhil olan Alpamiş Destanı'nın Karakalpak varyantına göre ise Baysarı'nın göç ettiği Kalmuk ülkesinin hükümdarının adı Tayşa Han'dır ve kendisi aynı zamanda Barşın'ın taliplerinden biridir (Bahadırova, 2005, s. 116; Jirmunskiy, 2018, s. 139).

Yine aynı mektepte yer alan Alpamiş'in Kazak varyantında ise Kalmuk hanı Tayşık (bir başka varyantta Kalmuk hanı Karaman), Alpamiş'in babası Bayborı'nın sürülerini kaçıır. Aynı ekol içinde yer almasına rağmen Kazak varyantında Alpamiş'in Tayşık Han'ın ülkesine gitme nedeni Özbek ve Karakalpak varyantlarından önemli ölçüde ayrılır. Bu varyantta Kalmuk ülkesine gelen Alpamiş yalnız Tayşık Han ile değil Han'ın kızıyla kendi hasta oğlunun evlenmesi karşılığında Alpamiş'a karşı Han'ı desteklemeyi vadeden yaşlı büyücü kadınla da mücadele eder (Söylemez & Aliyeva, 2010, s. 39). Kalmuk ülkesindeki yaşlı büyücü kadın (mıstan kempir) Kazak halk anlatılarında sık karşılaşılan motiflerden biridir (Çöloğlu, 2023, s. 166).

Kongrat varyantında zalim hükümdar olarak Kalmuklardan bahsedilmesi Orta Asya Türklüğünün 16. yüzyıldan 18. yüzyılın oralarına kadar dalgalar halinde yaşadığı Kalmuk/Oyrat işgallerinden kaynaklanmaktadır (Kalan, 2005, s. 7-13). Bu işgallerin etkisiyle bölge Türklüğünün hafızasında Kalmuk imajı olumsuz bir şekilde yer etmiş ve halk anlatılarında Kalmuklar kötülüğün ve zulmün kaynağı olarak aktarılmıştır. Kalmuklara ait bu yafta çok da haksız değildir. Zira Kazak ve Kırgızların özgürlükleri için defalarca Kalmuklarla mücadele etmeleri, onların baskılarıyla ana vatanlarını terk ederek daha verimsiz başka alanlara göç etmeleri ve göç ettikleri yeni topraklardaki nüfus sıkışmasından dolayı yeni mücadelelerle karşı karşıya kalmaları söz konusu Türk halklarının tarihlerindeki acı hatıralardır (Berber, 2014).

Destanın Kongrat varyantında Kongratların Kalmuk ülkesinde geldiklerinde karşılaştıkları tarım arazilerinin ne olduğunu bilememeleri ve bu tarlalarda otlak zannedip çiğnemeleri dikkate değer bir detaydır. Bilindiği gibi Kalmukların geleneksel ekonomileri hayvancılığa dayanmaktadır. Kongratlar gibi önemli bir kısmı Kazakistan'ın güneyindeki Sir Derya bölgesinde ve Özbekistan'da (Taşkent civarı) yerleşik ve yarı yerleşik yaşayan (Radloff, 1954, s. 238) bir Türk boyunun tarımı bilmemesine rağmen Kalmukların bilmesi gerçekçi değildir. Özellikle bu olayların Altayların ötesinde gerçekleşmesi de hikâye hakkında birtakım şüphelerin doğmasına neden olmaktadır. Tahminimizce destanda tarım yapılan Kalmuk ülkesi olarak tasvir edilen bölge Altayların ötesi değil Kalmukların kurduğu Cungan Hanlığı'nın başkenti olan İli havzasıdır. Günümüzde Doğu Türkistan sınırları içerisinde yer alan ve Gulca şehri civarında olduğu bilinen Kalmuk/Oyratların başkentlerinin çevresinde tarım yapıldığı; buradaki tarım işlerini yapmak üzere de Fergana ve Doğu Türkistan'daki Altı Şehir (Küçük Buhara) bölgesinden "tarançı" (Moğolca çiftçi anlamına gelir) adıyla anılan yerleşik halkların getirilip bölgeye yerleştirildiği bilinmektedir (Radloff, 1954, s. 223). Kongratların göç etmek için Cunganların başkentlerine yakın bir alanı tercih etmiş olmaları destanın kurgusuyla da uyuşur. Nitekim Kongratlar Kalmuk Hanı Tayşa Han'ın (Tayşa/ Tayşık) himayesine girmişlerdir ve Barşın için Kalmuk ülkesine gelen Alpamiş ilk olarak Tayşa Han'ın payitahtına ulaşmıştır. Günümüzde de Doğu Türkistan'ın üç yönetim biriminden Gulca ve çevresini içine alan bölgeye "Cungarya" denilmektedir. Bu suretle destanda anlatılan Kalmuk bölgesinin ağırlıklı hayvancılık yapılan Altaylar ve ötesi değil tarihsel gerçeklerle de örtüştüğü gibi

Cungarların başkenti İli nehri kıyası olma ihtimali vardır. Bununla birlikte yine Doğu Türkistan sınırları içerisinde yer alan Kaşgar da Alpamiş ve Manas destanlarının teşekkül ettiği dönemde Kalmukların/Moğolların önemli yerleşimlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Manas ilk seferini Kaşgar'daki Kalmuklar ve Kıtaylar üzerine gerçekleştirir (Gürsoy, 1995, s. 20). Yine Toltoy Destanı'nda da Kaşgar önemli bir Kalmuk şehridir (Çöloğlu, 2021, s. 592). Destanlara yansıyan bu durumun nedeni Tarih-i Reşidi'de anlatıldığı üzere 15. yüzyılda Doğu Çağatay hanları tarafından Kaşgar'a yerleştirile 30 bin Moğolla ilişkili olabilir (Duğlat, 2006). Destanda Kalmuk Hanı'nın adının Kalmuk hanlarının ve veliahtlarının yaygın bir şekilde kullandığı "Taişi/tayci" (Lessing, 2003, s. 1189) unvanıyla benzer şekilde "Tayça/Tayşa/Tayşık Han" olması da Kongratların Kalmuklar hakkındaki gerçek bilgilere sahip olduklarının bir diğer kanıtıdır.

Diğer yandan destanda Kongratların tarım bilmediğine dair kısımlar Kongratlar henüz Güney Kazakistan'a göçmeden ve yerleşik yaşama geçmeden önce de yaratılmış olabilir. Kongratların Cengiz Han'ın Doğu ve Batı yönündeki seferleriyle dört bir yana yayılmalarından önce Çin Seddine yakın bir bölgede yaşadıkları Reşidüddin'in onlar hakkında verdiği şu bilgilerden anlaşılmaktadır: "*Konguratlar Çin ve Moğol vilayeti arasında çekilen seddin Unku denilen sınırının Abçiye denilen mevkiinde otururlar*" (Reşidüddin'den aktaran Hatunoğlu, 2022, s. 116). Bahsi geçen bu bölgede hayvancılıkla uğraşan Kongratların Çin yerleşimlerine komşu olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Kongratlar, Kuzey Çin'deki Jin Hânedanı (1115-1234) topraklarına bazı saldırılar da gerçekleştirmişlerdir (Hatunoğlu, 2022, s. 113). Bu sebeple destanda göç edilen ve tarım yapılan Kalmuk ülkesinin 15. yüzyıldan önce Kıtay (Çin) toprakları olarak anlatılması, zalim hükümdarlarının da Çinli bir hükümdar olması mümkündür. Benzer şekilde ileride görüleceği gibi destanın Kırgız varyantı olan Canış-Bayış Destanı'nda da zalim hükümdarın Kıtay olarak anlatılması bu ihtimali güçlendirmektedir.

Kalmukların bölge Türklüğünün hafızasındaki bu belirgin varlığı yalnızca Alpamiş anlatılarında değil, Manas Destanı gibi hacimli diğer destanlarda ve daha küçük halk hikâyelerinde de kendine yer bulmuştur. Dolayısıyla Alpamiş Destanı'nın Kongrat rivayetlerinde zalim hükümdar olarak bir Kalmuk hanının karşımıza çıkması gayet olağandır. Öyle ki destanlarda olumsuz kahraman olarak yer bulan "Kalmuk tipi" 18. yüzyılda Batılılar tarafından derlenen ve günümüzde de çok az değişiklikle anlatılabilen Orta Asya Türk halk edebiyatının geleneksel motiflerindedir.

Alpamiş ve Manas gibi destanların bölge Türklüğünün Kalmuklarla mücadelelerinden önce yaratıldığı kesindir. Alpamiş Destanı'nın 15. yüzyılda kaleme alınan Dede Korkut rivayeti Kalmuk işgallerinden önce kayda alınmıştır. Bu da Kalmuk işgalleri öncesinde destanda yer alan "zalim hükümdar" tipinin etnik aidiyetinin Kalmuklardan başka bir düşman halktan olmuş olabileceğini gösterir. Nitekim Cengiz Han'ın annesi (Huelun) ve eşi (Börte) tarafından Kongratlar ile akrabalık bağının olmasına ve dolayısıyla Kongratların diğer boylara göre daha muteber, ayrıcalıklı ve "hısım" anlamına gelen Kuda olarak vasıflandırılmalarına karşın kendisine tamamen boyun eğmemeleri, bir kısmının Camuka'yı han ilan edip Cengiz Han'la savaşmaları ve geçmişte diğer Moğol boylarının Ergenekon Destanı'na dâhi yansıyan Kongrat boyuna karşı hoşnutsuzlukları Moğollar ile Türkler arasında Kongrat boyuna karşı bir hoşnutsuzluk yaratmış olabilir (Hatunoğlu, 2022, s. 119). Dolayısıyla Kalmuk işgallerinden önce Alpamiş Destanı'nın Kongrat rivayetinde zalim hükümdar olarak Cengiz

Han'la veya komutanlarıyla ilişkilendirilen bir figürün olması da mümkündür. Yahut bambaşka bir anlayışla Kongrat rivayetinin ilk başta tıpkı Altay rivayetinde olduğu gibi zalim hükümdarın belirgin bir düşman halkla ilişkilendirilmesi yerine etnik kimliğinin dışında yalnızca zalimce davranışlarıyla kötülük tarafında yer almış olabileceği de düşünülebilir.

2. Tacik Rivayeti

Türklerin, Orta Asyalı İranî halklardan olan Taciklerle yüzyıllar süren yoğun temasları neticesinde Alpamış Destanı Tacikler arasında da anlatılagelmiştir. Ancak destanın Tacikler arasında anlatılan varyantında asıl varyanta göre köklü değişimler vardır. Bu değişimler, Alpamış'ın olağanüstü doğumunun, beşik kertmeliğinin, nişanlının Kalmuk ülkesine göç etmesinin ve Kalmuklarla mücadelenin yer almamasıdır. Kongrat rivayetinin geniş Özbek varyantında Kalmukların ülkesine giden ve Kalmuk hükümdarın adamlarıyla mücadele eden Alpamış varken, Tacik rivayetinde rüyasında görüp âşık olduğu Oybarçın'ı almak için yabancı bir ülkeye giden ancak geri dönmeyen ağabeyini bulmak için ağabeyinin arkasından giden Alpamış'ın hikâyesi anlatılır. Gittiği yabancı ülkedeki prensesin damat adayları için koyduğu şartlardan birinin tüfekten atılan bir kurşunla yedi minarenin yıkılması şeklinde olması bu yabancı ülkenin Müslümanlara ait olduğunu göstermektedir (Jirmunskiy, 2018, s. 135-136). Burada Alpamış, müsabakaları kazanmasını önlemeye çalışan rakiplerinin ve sihirbaz ihtiyar bir kadının hilelerine karşı mücadele eder ama bir iksir yüzünden uykuya dalarak zindana atılır. Tacik varyantında zalim bir hükümdara vurgu yapılmamakla beraber Alpamış'ın Müslümanlarla meskûn olan yabancı bir ülkedeki hileci rakiplerle ve sihirbaz yaşlı bir kadınla mücadelesi söz konusudur. Muhtemelen Taciklerin 15. yüzyıldan itibaren Orta Asya Türklüğü gibi Kalmukların doğrudan baskısında kalmamaları Alpamış'ın Tacik anlatmasının tarihsel bağdan kopuk masalsi bir kimliğe bürünmesine neden olmuştur.

3. Altay Rivayeti (Alıp Manaş)

Alpamış Destanı'nın önemli bir diğer varyantı da Altay Türklerinden derlenen Alıp Manaş Destanıdır. Bu destana göre hâlihazırda Kırgız hanın kızı Kümücek Aru ile evli olan Alıp Manaş "hikmet kitabı"nu okurken çok uzaklarda gaddar Ak Kan'ın güzeller güzeli Erke Karakçı adlı kızından bahsedildiğini görür ve talip olmak ister. Erke Karakça için birçok bahadır dünür göndermiş ancak kızını hiçbirine vermek istemeyen Ak Kan bütün damatları öldürmüştür. Yol boyu türlü engellerle karşılaşan Alıp Manaş, Ak Kan'ın toprağına girdiğinde karşı konulmaz bir uykuya dalar. Alıp Manaş'ın tepe kadar iri bedenini gören Ak Kan ve adamları uyuyan bahadırı öldürmeye çalışır. Ancak başarılı olamayınca onu doksan kulaçlık bir çukura iterler. Neden sonra çukurdan çıkmayı başaran Alıp Manaş, Ak Kan'ı ölümcül bir savaşa davet eder ve hanın tüm ordusunu yok edip teke tek dövüşte hanı öldürür. Alıp Manaş birçok şöhretli bahadırın ölümüne neden olduğu için gaddar babası gibi Erke Karakçı'yı da öldürür (Ergun, 1997, s. 49; Jirmunsk, s. 223-226).

| 1154 | Alıp Manaş'ta zalim hükümdarın etnik aidiyetine dair bir işaret yoktur. Han ile Alıp Manaş'ın halkı arasında geçmişte yaşanmış bir mücadeleden de destanda söz edilmez. Ak Kan'ın kızını isteyen bahadırları merhametsizce öldürmesi ve Alıp Manaş'ı öldürmeye çalışıp başaramayınca da çukura atması onun kötülük tarafında yer aldığını göstermektedir. Altay Türklerinin destanlarında Kongrat rivayetinde olduğu gibi açık bir düşman halktan ve onun zalim hükümdarından bahsedilmeyişi Altay

bölgesinin dağlarla çevrili, işgallere karşı korunaklı ve aynı zamanda izole coğrafyasından kaynaklanabilir. Diğer yandan Orta Asya Türklüğü için tehdit oluşturan Kalmukların, Altay Türklerinin müttefiki olması Alıp Manaş Destanı'nda güçlü bir zalim hükümdar kimliğini etnisitesi belirsiz bir düşman hanına dönüştürmüştür.

4. Başkurt ve Tatar Rivayetleri (Alpamişa ve Alpamşa)

Alpamiş Destanı'nın Başkurt rivayetinde (Alpamişa ve Barsın Hıluu Destanı) zalim hükümdar olarak belirsiz bir "düşman han" vardır (Ergun, 1997, s. 59). Ayrıca Jirmunskiy'in de belirttiği gibi Başkurt rivayetinde korunan ortam, savaş ve kahramanlık ortamı değil köylü ortamıdır (2018, s. 181). Bu sebeple destanın bazı savaş çizgileri ve kahramanlık yarışları ciddi şekilde zayıflamıştır. Anlaşılan odur ki diğer rivayetlerdeki büyük kahramanlık olayları ve gerçek tarihi düşmanla ilişkili düşman tipi Başkurt rivayetinde silikleşmiş, rivayet daha da masallaşmıştır.

Alpamiş Destanı'nın Kazan-Tatar rivayetinde (Alpamşa Destanı) zalim hükümdar Kıltap adında bir padişahdır ve Alpamşa ile nişanlanan Sandugaç'a dünür olur. Bunun üzerine ihtiyar dedenin öğüdüyle Alpamşa ve Sandugaç, Kıltap'ın ülkesine savaşa gider.

Kazan-Tatar rivayetindeki Kıltap adı Başkurt rivayetinde at karşılığı karısını verdiği yıllıkçı Koltaba ve ikinci Başkurt rivayetinde Barsınhulu'nun babası Bular Han'ın veziri (Barsın'da gözü olan) Koltuba (Aylar hana kızın Alpamişa'ya verildiğini haber veren) ile ilişkilidir. Bunun yanında Alpamşa, Kıltap padişahın kır atı karşılığında Sandugaç'ı vermeyi ister. Dolayısıyla Kıltap padişah ile Koltaba karakterleri arasında atlarla ilişkileri nedeniyle bir iç içelik vardır (Ergun, 1997, s. 61; Jirmunskiy, 2018, s. 191).

5. Alpamiş Destanı'nın Benzer Kurgu ama Başka İsimlerdeki Varyantları

Alpamiş Destanı'nın Türk Dünyasında pek çok varyantı vardır. Bu varyantların bir kısmı Alpamiş veya türevi olan isimlerden başka isimler almakta, kişi kadrosu ise tamamen kendine has olmaktadır. Bu durum Alpamiş Destanı'nın Türk halkları arasındaki varlığının çok eski dönemlere dayandığını, birbirleriyle temas eden boylar arasında yüzyıllar öncesinde aktarıldığını ve zaman içerisinde bu anlatının esas kurgusunu korumasına karşın birtakım ayrıntılarının ve kahramanların değiştiğini göstermektedir. Alpamiş Destanı'nın varyantlarında izini sürdürdüğümüz zalim hükümdar tipinin başka isimlerle anlatılan varyantlarda nasıl tasvir edildiği araştırma için büyük önem arz etmektedir. Çünkü yüzyıllar öncesinde asıl hikâyeden kopup yeni coğrafyasında ve onu anlatan başka halkların anlatımlarında kendine has değişimler geçiren destanda, içinde bulunduğu koşulların değişimine paralel olarak zalim düşman tipinde de bazı değişimler gerçekleşmiştir. Alpamiş Destanı'nın benzer kurgu ama başka isimdeki en dikkat çeken varyantı hiç şüphesiz Dede Korkut Kitabı'nda yer alan "Kam Püre Bey oğlu Bamsı Beyrek Boyunu Beyan Eder" başlıklı hikâyedir. Buna göre Bamsı Beyrek, Banıççek ile düğün edeceği zaman Bayburt Hisarı kâfirinin baskınına uğrar ve yiğitleriyle birlikte Bayburt Hisarı'nda tutsak edilir. Kâfir beyin Bamsı Beyrek'e baskın yapmasının nedeni Bay Bican'ın kızı Banıççek'i daha önce kendisine vereceğini vadetmesine karşın sözünde durmayıp kızını Bamsı Beyrek'le nişanlamasıdır (Gökyay, 1976, s. 65). Bu varyantta zalim hükümdar Bayburt Hisarı'nın kâfir beyidir. Hristiyan bir idareci olduğu tahmin edilen birinin Türkmen bir beyle kızını almak üzere anlaşması ise hayli dikkat çekicidir. Bu hikâyeden

söz konusunu dönemde Müslüman Türkler ve kâfirler arasında karşılıklı kız alıp verme şeklinde dostane ilişkilerin de kurulabileceği anlaşılmaktadır. Diğer yandan Dede Korkut Kitabı'nda değinilen kâfir beylerin isimlerinin Türkçe olması da dikkate alındığında kâfir beylerin Türk kökenli olmaları da muhtemeldir (Sümer,1959, s. 411).

Tanrı Dağı Kırgızları arasında ise Alpamış Destanı'nın kurgusu "Canış-Bayış Destanı"yla kendine yer bulmuştur. Destanda Kıtaylara karşı savaşan Canış ve Bayış adlı iki kardeşin kahramanlıkları anlatılır. Destana göre kimi varyantlarda Nurkan kimi varyantlarda ise Asılkan isimli bir beyin Canış ve Bayış isimli iki oğlu vardır. Kıtayların hanı olan Şumurut veya Zıyadattın, Canış ve Bayış'ın yakalanmasını emreder. Düşmanlar tarafından ansızın kuşatılan iki kardeşten Canış kaçmayı başarırken Bayış esir edilir ve tıpkı Alış Manaş gibi derin bir çukura atılır (Akiev, 1991). Çin'e yakın bir bölgede yaşayan Tanrı Dağı Kırgızlarının destanlarından Canış- Bayış Destanında zalim hükümdar olarak Kıtay bir hanın yer alması Kırgızların yaşadıkları coğrafyanın destanlarına olan yansımalarındandır.

Alpamış Destanı'nın kurgusuna benzeyen ancak destan türüne girmeyen bir başka anlatı ise Kazaklardan derlenen "Jelkildek" masalıdır. Alpamış Destanı ile birtakım farklılıklar içeren masalda zalim hükümdar Kalmuk hanı Telege'dir. Jelkildek'in Kalmuklar üzerine sefere çıkmasının nedeni kendi ailesi değil rüyada gördüğü Äztemir adlı kişinin Kalmuklar tarafından öldürülen oğlunun ve yağmalanan yurdunun öcünü almak içindir. Jelkildek masasında yer alan mıstan kempir, Alpamış Destanı'nın Kongrat-Kazak rivayetindeki (Alpamış) kempirden farklı olarak olumlu bir tiptir ve bahadıra karşı zalim hükümdar tarafında değil Jelkildek'in yanındadır. Kempir, Han Telegey'in kızının gönlünü Jelkildek'e kaydırır ve masalın ilerleyen kısımlarında Jelkildek ondan "anne" olarak söz eder (Yıldırım, 2015, s. 124).

Yine Kongrat geleneğindeki Alpamış Destanı'yla birçok benzer motife sahip olan Özbeklere ait "Yadgar Destanı"nda Yadgar (Alpamışın oğlu), beşikteyken Oydin Oy ile nişanlandırılır. Oydin Oy'un babası Kalmukya'nın yakınındaki Aynak ülkesine (Moğollarda küçük boylara verilen bir isim) taşınır ve burada putperest bahadırlar Oydin Oy'a dünür göndermek isterler ancak kızı razı edemeyince de onu tehdit ve güçle almayı düşünürler. Hikâyenin devamı Alpamış'a çok benzer. Burada da Alpamış Destanı'na benzer şekilde Kalmukların yöneticileri ve bahadırları olumsuz ve düşmanca tiplerdir (Jirmunskiy, 2018, s. 219).

"Yusuf ve Ahmed Destanı" adıyla Uygurlar ve Türkmenler arasında derlenen Alpamış'ın bir başka varyantına göre ise bahadırların karşısında yer alan zalim hükümdar putperest ülkesi Mısır'ın hükümdarı Küzer Şah'tır. Yusuf ve Ahmed feodal göçebe beyleridir ve kendi yiğitleriyle kâfirlere karşı kutsal savaş açan kişilerdir. Küzer Şah ise korkak bir kişiliğe sahiptir ve kendisini öldürebileceklerinden korktuğu için Yusuf ve Ahmed'i zindana attırır. Yusuf ve Ahmed'in Küzer Şah'a karşı mücadeleleri bir din mücadelesidir ve dünyayı kâfirlerin hâkimiyetine karşı savunmaktadırlar (Serbest, 2018, s. 38). Yusuf ile Mısır hükümdarının ilişkisi Kur'an ve Tevrat'taki Yusuf kıssasını anımsatmaktadır. Anlaşılan odur ki Alpamış Destanı İslam'ın yoğun olarak tesir ettiği Türk coğrafyalarında ana kurgusunu koruyarak kutsal kitaplardaki hak-batıl, Müslüman-kâfir hikâyelerinden etkilenerek dönüşüm geçirmiştir.

Birçok varyantı bulunan Kazakların “Kozı Körpeş ve Bayan Sulu Destanı”na göre Nogaylı isimli bir yerde Sarıbay ve Karabay çocuksuzluk özlemi çekerler ve çocuklarını nişanlayacaklarına dair söz verirler. İkisinin de çocukları olur ancak Sarıbay yaralanarak ölür. Karabay, yetime kız vermek istemez ve Ayagöz (Yadgar Destanı'nda Aynak) adındaki bölgeye göç eder. Kızını, Kalmuklardan evlat edinilen hizmetçisi bahadır Kodar'a vaat eder². Kozı, büyüyünce göç eden beyin kızıyla evli olduğunu öğrenir ve yad ele onu aramaya gider. Kozı'nın annesi oğlunu bu tehlikeli seferden vazgeçirmeye çalışır ve yolda onu bekleyen engeller hakkında uyarır. Destanın çeşitli varyantlarındaki ortak noktalardan biri Kodar'ın Bayan ile Kozı'nın bir araya gelmelerini önlemeye çalışmasıdır. Bunun için soydaşı Kalmuk askerlerden de yardım alan Kodar, destanın sonunda silahsız Kozı'yı kandırarak öldürmeyi başarır ve kimi rivayetlerde Bayan da Kozı'nın ölümüne dayanamayarak intihar eder (Avezov, 1997, s. 97-98). Birçok yönüyle Alpamiş Destanı'nın kurgusunu anımsatan Kozı Körpeş ve Bayan Sulu Destanı'nın tüm varyantlarında zalim hükümdardan bahsedilmese de Bayan'ı kendisine almak istediği için Kozı'ya düşmanlık besleyen ve sonunda onu öldüren Kodar'ın Kalmuk olması, destanın Radloff varyantında ise Kozı'nın rakibinin Kalmuk hanı olması Kazak halk anlatılarındaki olumsuz karakterlerle Kalmukların özdeşleştirilmesinin bir hayli yaygın olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Alpamiş Destanı ve başka isimlerdeki varyantları Türk Dünyasının tamamına yakını tarafından benimsenmesi ve anlatılması bakımından dikkat çekicidir. Yüzyıllardır bilinen bu destan Türklerin günlük hayatlarına, arzularına, sevinçlerine, kederlerine, kadim geleneklerine ışık tutmaktadır. Aynı kurgunun başka boylar tarafından anlatılması değişen gelenekleri ve bakış açısını görmemize olanak tanımaktadır. Böylece destanda Alpamiş ve yakınlarına zarar veren zalim hükümdar algısının varyantlara göre değişimini incelemek mümkün olmaktadır.

Destanın varyantlarında kahraman ile zalim hükümdarın karşılaşması ve kahramanın esir alınması iki şekilde gerçekleşir. İlki düşman askerlerinin bahadırın nişanlısını almak veya ülkesini yağmalamak için saldırdığında kahramanın bahadır uykusuna dalması/yenilmesi sonucu esir edilmesi şeklinde (Alpamiş'ın Başkurt ve Tatar rivayetleri, Yadgar, Bamsı Beyrek, Canış-Bayış,) diğeri ise kahramanın nişanlısını ve ailesini kurtarmak veya güzelliğini duyduğu zalim hükümdarın kızıyla evlenmek için ya da başka bir nedenle düşman ülkesine giderek esir alınması şeklindedir (Alpamiş'ın Kongrat ve Tacik rivayetleri, Alıp Manaş, Yusuf ile Ahmed, Jelkildek, Kozı Körpeş ve Bayan Sulu). Kahramanın esir alınma şekli nasıl olursa olsun her iki durumda da kahraman ile han kızı arasında aşk ilişkisi vardır. Yani kahramanın zalim hükümdarın kızını kendine almak için düşman ülkesine gitmesi ile bir sebeple düşman ülkesinde esir edilip orada hükümdarın kızının (bazı varyantlarda zindancının kızı) kendisine âşık olması birbirine dönüşen motiflerdendir. Böylece destan varyantlarının kurgusu birleşir.

Buna göre destanın Kongrat rivayetine giren Özbek, Kazak ve Karakalpak varyantlarında zalim hükümdar Kalmuk kökenlidir. Bu varyantlarda farklı olarak zalim Kalmuk hükümdarının ismi de verilmektedir (Tayça/Tayşa/ Tayşık Han). Bu bilgilerle anlaşılmaktadır ki Alpamiş Destanı'ndaki zalim

² Destanın Radloff varyantında ise Bayan Sulu'yu oğluna almak için Kalmuk Hanı dünürlüğe gider (Radloff, 1870, s. 221).

hükümdar tipi bölge Türklüğünün yaşadığı acı olaylardan etkilenerek şekillenmiştir. Yine Kazak masallarından Jelkildek'te zalim hükümdar Kalmuk hanı Telege iken Kozi Körpeş ve Bayan Sulu'da Kozi'ya düşmanlık besleyen ve sonunda onu öldüren kişi Kalmuklardan evlat edinilen Kodar'dır. Alpamış'ın oğlunun hikâyesinin yine benzer kurgu ile anlatıldığı Yadgar Destanı'nda da düşman bahadırlar ve zalim hükümdar kâfir Kalmuk halkındandır.

Destanın Altay rivayetinde (Alıp Manaş Destanı) ise zalim hükümdar "gaddar Ak Kan"dır. Hanın ismi çok netken onun uyruğu, aralarındaki ilişkilerin öncesi ve Alıp Manaş'ın halkıyla dostluğu ya da düşmanlığı konusu karanlıkta kalmıştır. Alıp Manaş gaddar Ak Kan'ın yanına giderken düşman bir halkın ülkesine gittiğine dair bir izlenim yoktur. Burada Ak Kan'ın ait olduğu bir halk da mevcut değildir. Onun yalnızca ordusu vardır. Dolayısıyla Ak Kan belirli bir halk ile özdeşleştirilemez. Onun bir nefret objesine dönüşmesinde de yalnızca Alıp Manaş'a yaptıkları değil ondan önce Ak Kan'ın kızına talip olan pek çok büyük bahadırın acımasızca katledilmesi etkilidir.

Destanın Kongrat rivayetleri dışında Alpamış adıyla geçen diğer Başkurt, Kazan Tatarları ve Tacik varyantlarında da Altay varyantında olduğu gibi zalim hükümdar tipinin belirsiz ve masalsi olduğu anlaşılmaktadır. Bunlarda Kongrat rivayetinde ve Kazak varyantında olduğu gibi onların tarihî süreçte yaşadıkları olaylardan ilham alınarak yaratılan bir zalim hükümdar yoktur.

Alpamış Destanı'nın Türk Dünyasındaki benzer kurgu ama başka isimlerdeki varyantlarına baktığımızda Dede Korkut Kitabı'nın Bamsı Beyrek ve Banıçiçek hikâyesinde zalim hükümdarın Bayburt Hisarı kâfir beyi olduğu görülür. Bu durum Oğuzların yerleştikleri yeni yurtları olan Anadolu'nun yeni toponim ve etnonimlerle destanlarında yer bulduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Tanrı Dağı Kırgızlarından derlenen Canış-Bayış Destanı'nda ise zalim hükümdar olarak Kıtayların hanı olan Şumurut veya Ziyadattın'e yer verilmesi Kırgızların yaşadıkları coğrafya ile alakalı görünmektedir. Diğer yandan Kıtay hanının isminin destanda "Ziyadattın" olması Canış-Bayış Destanı'nın önceki katmanlarındaki İranî tesirin varlığını göstermektedir. Bir diğer husus da yukarıda değindiğimiz gibi destanın en eski varyantlarında düşman ülkesinin Kıtay (Çin) ve ülkenin hanının da Kıtay hanı olması ihtimalidir ki bu durumda Canış-Bayış Destanı'nda Alpamış Destanı'nın en eski kalıntılarının devam ettirildiği gösterebilir.

Yusuf ile Ahmed Destanı'nda zalim hükümdarın Mısır sultanı Küzer Şah olması ve aralarındaki savaşın dinî motivasyon ile gerçekleşmesi destandaki İslami tesiri göstermektedir.

Destanın Kongrat rivayeti ve diğer varyantları incelendiğinde zalim hükümdarın etnik kimliğinin içinde bulunulan siyasi ve ideolojik atmosfer veya geçmişte yaşanan olaylarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Kongrat rivayetinde ve destanın Kazak varyantlarında zalim hükümdarın etnik kimliği hiç şüpheye bırakmayacak şekilde nettir. Öyle ki Kalmuk hanının unvanı bile tarihsel bilgilerle teyit edilecek kadar doğrudur. Başkurt ve Kazan Tatarı varyantlarında ise zalim hükümdarın etnik kimliği tarihsel bağlamından kopmuştur. Bu durum Rusların siyasi ve kültürel baskısının bir sonucu olabilir. Böylece gerçek tarihsel düşmanlar yerine masalsi ve belirsiz düşmanlar yaratılmış olması muhtemeldir. Altayların izole yapısının bölgeyi düşman işgallerine karşı daha korunaklı hâle getirmesi yanında Moğol destan geleneğinin etkisiyle Altay Türklerinin destanlarındaki mitoloji ve masal unsurlarının artması

Alp Manaş Destanı'ndaki zalim hükümdarın etnik aidiyetini törpülemiştir. Bamsı Beyrek hikâyesinde ise Oğuzların tarihsel düşmanlarının tasviri destanda oldukça açıktır. Yine Kırgızların Canuş-Bayış Destanı'nda zalim hükümdarın Kıtaylardan olması durumunun, Manas Destanı'nda da Kalmuklarla beraber düşman halk olarak defalarca yer verilen Çinliler ile yaşanan tarihsel sorunlara işaret ettiği açıktır. Uygur ve Türkmenlerin Yusuf ile Ahmed Destanı'nda diğer bazı varyantlarda olduğu gibi tarihî süreçte mücadele edilen gerçek bir düşman ve ulus değil dinî kaynaklar ve kıssalarla öğrenilen bilgiyle yola çıkılarak yaratılan yeni bir düşman vardır. Bu açıdan diğer varyantlara kıyasla farklılık gösterir.

Etik Kurul İzni

Bu makale etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Akiyev, K. (1991). *Canış bayış*. Frunze Adabiyat.
- Avezov, M. (1997). Kozi körpeş-bayan sulu. *Bilig*, (5), 93-106.
- Bahadırova, S. (2005). Dede korkut kitabı ve Alpamis destanının Karakalpak varyantı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 5(1), 113-120.
- Berber, O. (2014). *Kalmuk istilası ve Türk dünyasına etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çöloğlu, R. (2021). *Cusup Mamay'ın Toltoy destanı (inceleme, metin, dizin)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi.
- Çöloğlu, R. (2023). Kırgız destanlarındaki kökçö ve koşoy ile Kazak destanlarındaki kökşö ve kosay üzerine bir inceleme. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(34), 151-171.
- Duğlat, M. H. (2006). *Tarih-i reşidi* (çev. O. Karatay). Selenge
- Ergun, M. (1997). *Alıp Manaş*. Günay Ofset.
- Gökyay, (1976). *Dede Korkut hikâyeleri*. M.E.B. Yayınları.
- Gürsoy-Naskali, E. (1995). *Manas destanı (Wilhelm Radloff)*. Türksoy Yayınları.
- Hatunoğlu, N. (2022). Moğolluktan Türklüğe Konguratlar. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(7), 111-132.
- Jirmunskiy, M. V. (2018). *Türk kahramanlık destanları I.-II. Bölüm* (Çev. Mehmet İsmail ve Hülya Arslan Erol), Ankara: T.D.K. Yayınları.
- Kalan, E. (2005). *Cungar Hanlığı'nın siyâsi tarihi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). M.S.G.S.Ü.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük* (Çev. Günay Karaağaç). Türk Dil Kurumu.
- Ögel, B. (1993). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) I. Cilt*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Radloff, W. (1870). *Proben der volksliteratur der Türkischen stämme süd-sibiriens iii. Kirgisische mundarten*.
- Radloff, W. (1954). *Sibirya'dan I* (Çev. Ahmet Temir). M.E.B.
- Reichl, K. (2001). *Das usbekische heldenepos Alpomish: einföhrung, text, übersetzung (Vol. 48)*. Otto Harrassowitz Verlag.
- Serbest, K. (2018). *Çağatayca yazılmış Yusuf Beg-Ahmed Beg destanı (inceleme ve metin)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.
- Şimşek-Canpolat, A. & Öz, A. (2000). *Alpamis destanı Fazıl Yoldaşoğlu varyantı*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

- Söylemez, O. & Aliyeva, L. (2010). Alpamiş batır ve Er Targin destanlarında kahraman, kadın ve at motifleri üzerine bir deneme. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (14), 35-46.
- Sümer, F. (1959). Oğuzlar'a ait destani mahiyette eserler Reşidüddîn oğuznâmesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 17(3-4), 357-456.
- Sümer, F. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri-boy teşkilatı-destanları*. TDAV.
- Yıldırım, D. (2002). 'Kitâb-ı dedem qorqud' metinleri hangi yaratıcılık ortamından geliyor?. *Türkbilig*, (3), 130-171.
- Yıldırım, S. (2015). Alpamiş destanı'nın kaynaklarda masal olarak adlandırılan varyantları. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(12), 117-131.

